

Leve de stadsgemeente –

De predikant als “pastor loci in civitate” (=plaatselijke predikant in de stad)...

(Lezing bij de jaarvergadering van de Bond van Nederlandse Predikanten, 9 april 2013; Dr. Andreas H. Wöhle)

De aspecten van het gemeente-zijn en het predikantschap in de stad, die ik in het volgende zal proberen te schetsen, komen voort uit zowel de eigen ervaring van het werken in de stad, in dit geval Amsterdam, als ook vanuit de interpolatie van trends en ontwikkelingen die ik observeer.

Daarbij zal er, als het goed is, veel overeenstemming met de situatie in het dorp te zien zijn. Maar misschien komen er toch ook duidelijke verschillen naar voren. Wat de context betreft zeker, maar misschien ook in de inschatting en theologische interpretatie van rollen en gegevens.

Het thema zelf ‘Leve de stadsgemeente en de dorpskerk – De predikant als pastor loci’ heb ik trouwens opgevat als een bewuste beperking van de te presenteren overwegingen: Het gaat om het beschrijven en benoemen van de context van stad en dorp, daar waar kerk gebeurt. En het gaat toegespitst om een nadenken over de lokale en praktische verantwoordelijkheid van de predikant/pastor in een veranderend werkveld.

DE CONTEXT VAN DE STAD EN DE STEDELING

“De stad” (in Europa!!), dat is “vele dorpen“ (in de vorm van wijken).

Dat is, voor alle duidelijkheid, niet overal waar. In andere contreien, in de VS bijvoorbeeld, zijn steden totaal anders gestructureerd. De sociologie van Amerikaanse steden is breder en sterker gesegregeerd tegelijk. Maar in onze context hier in Nederland is het meestal toch wel zo, dat wijken in steden als een soort ‘stadsdorpen’ functioneren. Daarbij is er in zo’n wijk, in een ‘stadsdorp’, toch ook nog sprake van veel verschillende milieus (gekenmerkt door culturen, talen, levenswijzen, eetgewoontes, ...)

Problematisch is dit mixkarakter trouwens enkel daar, waar milieus verkokerd raken en er sprake is van <culturele> gettovorming. Maar hoe kom ik nu tot de aanduiding ‘stadsdorp’? Die is gebaseerd op interviews (zeg maar: geëvalueerde gesprekken) met mensen in stadswijken, en in het bijzonder in de wijken waar ik werk: Amsterdam Centrum en Amsterdam Zuid/Rivierenbuurt. Bij die gesprekken over: *“hoe is het om*

te leven in de stad, en wat zoek of wat mis je...” komen een aantal karakteristieke aspecten naar voren: De levenservaring van de bewoners van de stadwijk is toenemend gekenmerkt door een vaak als opgedwongen en belastend ervaren mobiliteitseis, zij het door de doorgeschoten flexibilisering van werkstructuren zij het door daadwerkelijke migratieachtergrond. Gevolg is in ieder geval een latent gevoel van ontworteling, en de behoefte om in de woonomgeving te ervaren waar het “hart van de wijk” is. Bovendien wil men in een wijk “thuis” zijn en daar “wonen” en niet enkel “huizen”. In verhaalvorm drukt zich dat uit in opmerkingen als: men wil “op straat herkend worden”, en zoekt naar samenbindende elementen van een wij-gevoel van de bewoners in de wijk. Een heel aantal van die beelden en concepten doen heel duidelijk denken aan een enigszins geromantiseerd beeld van een dorp, waar mensen elkaar kennen, op straat groeten en met elkaar leven... Vandaar dat ik kom tot de aanduiding “stadsdorp”. In een dergelijk “stadsdorp”, de Rivierenbuurt in Amsterdam bijvoorbeeld, is bij een groot deel van de bewoners, voor zover Nederlands van achtergrond en qua leeftijd behorend tot de werkende of op werk hopende bevolking, sprake van een latente of virulente kerkvijandelijkheid. Die is deels overgeërfd vanuit de ervaringen van ouders (of nog langer geleden). Het gaat daarbij oorspronkelijk om ervaringen opgedaan in de verzuilde samenleving van ooit eens, waarbij de breuk met de kerk toen (of later) is geïnterpreteerd als ervaring van “bevrijding”, de bevrijding van de onderdrukking van de persoon en haar individualiteit, en vooral ook de onderdrukking van het intellect door een als restrictief ervaren kerkinstituut. Deze kritische of vijandelijke houding tegenover kerk wordt nog steeds gezien en ervaren als een teken van vrijheid en intellectualiteit. En ook bij de in feite enkel ‘overgeërfd’ kerkvijandelijkheid, die niet meer op eigen ervaringen hoeft te berusten maar enkel wordt nagesproken en nagevoeld, speelt dit pathos van bevrijding en vrijheid van het intellectuele individu een sterke rol. Als gevolg van ondertussen al meerdere generaties van ongedifferentieerde ontwikkeling in deze richting is er tegenwoordig bovendien bij brede delen van de bevolking sprake van een vorm van religieus analfabetisme, een verlies aan taalvaardigheid en begrippenkaders waar het gaat over de vragen van persoonsoverschrijdende zin en betekenis en relatie. Een andere waarneming heeft te maken met de organisatie van de samenleving en betreft de actuele neoliberale kaalslag in het sociaal weefsel. Die veel vangnetten en steunpunten doen verdwijnen, die in de tijd van de illusie van onbeperkte (financiële) mogelijkheden aan de overheid waren overgedragen. Ik noem als voorbeeld enkel de buurthuizen en de oudedagvoorzieningen die zoetjesaan samen met de condities voor ziektekostenverzekeringen etc. worden uitgekleeft. Ook dat gebeurt in de wijken en het versterkt het verlangen naar de eerder genoemde emotionele cohesiewaarden van het “stadsdorp”. Tenslotte neemt ook de kerk zelf deel aan de krimpprocessen die, door economische ontwikkelingen gedictieerd, in de samenleving gaande zijn. Zet neemt voor een deel helaas ook die economische beredeneerstructuren in taal en organisatie over (bezuiniging, schaalvergroting, professionalisering, rationalisering...). Bij wijze van kerksluitingen verdwijnt ze daarmee de facto uit veel wijken.

Dit alles leidt ertoe, dat de kerk in de stad in toenemende mate niet (meer) vanzelfsprekend is. Ze moet nieuw gevonden en uitgevonden worden. Vanzelfsprekende doorgroei van bestaande gemeentes op basis van nakomende generaties werkt niet meer, en gemeentes zullen zelf ook moeten doorgroeien naar een bredere en andere kijk op kerkzijn. Een van de wezenlijke perspectiefwissels daarbij betreft de rol van de predikant en de taak van gemeentes. De voorstelling, dat de gemeenteleden een dominee beroepen om voor en met hen “kerk” te zijn lijkt voor de stad noch theologisch noch praktisch houdbaar. Kerk zal, wil zij in de stad relevant zijn, als primaire doelgroep voor kerkzijn de samenleving als geheel voor ogen moeten hebben, in al haar veelkleurigheid en kerk-ontwendheid.

Wat betekent dit nu voor de predikant die voor en in een plaatselijke stadsgemeente dient? En welke veranderingen zullen de gemeenten zelf wellicht ondergaan? En wat is daarbij vast te houden, wat misschien los te laten?

TIEN STELLINGEN OVER DE KERK IN DE STAD EN DE “PASTOR LOCI IN CIVITATE”

1 KERK IS DE PLEK WAAR GOD GEBEURT TUSSEN MENSEN...

Dat gebeuren heeft een verhaal, en het uit zich in dat, wat mensen met elkaar durven te hopen en geloven en vieren, en in wat zij in hun sociaal leven gestalte geven. Maar allereerst heeft het een plaats nodig waar ontmoeting kan geschieden. (Ex 3)

Die plaats moet kerk weer worden, of anders: Die plaats moet ontstaan, (ook in de ervaring van mensen) opdat kerk kerk kan zijn.

In het meest gunstige geval beschikt de lokale gemeente in de stadswijk nog over een plaats, een gebouw, dicht bij de mensen, in hun wijk, in hun “stadsdorp”. Gezien de alomtegenwoordige afbraak van andere gemeenschapsplaatsen (de buurthuizen en ontmoetingscentra etc.) is dat een waardevolle schat die de gemeente zal moeten koesteren. Maar die plek moet dan ook toegankelijk zijn, en als toegankelijk kunnen worden ervaren. Dat betekent allereerst: Werken aan het overwinnen van de negatieve connotaties die kerkgebouwen voor veel mensen hebben. Dat zal moeten geschieden door de wijze hoe de gemeente vanuit dat gebouw communiceert, en door de cohesie activiteiten die in dat gebouw worden georganiseerd. Die moeten herkenbaar zijn als open activiteiten, uitnodigend en zonder bijbedoeling, ook en vooral zonder evangeliserende bijbedoeling.

De pastor loci in civitate zal daarom samen met de eventuele wijkgemeente kost wat kost vormen van exploitatie vinden, om het (kerk)gebouw of een *gebouw van de kerk voor de wijk proberen te bewaren*.

In tweede instantie zal hij zorgen voor een sfeer van omgaan met elkaar in het gebouw, die niet claimend is, maar enkel uitnodigend.

2. ... EN KERK IS WAT WIJ NOG NIET WETEN

Doelgroep van kerk in de stad is de stad of wijk als geheel, met de verschillende afstanden of nabijheden (ook de interreligieuze), die de mensen in een stadswijk kenmerken. Doelgroep is dus niet primair de groep van ingeschreven gemeenteleden. De groep van de gemeenteleden (voor zover deze er nog als aanwijsbare groep in het kerkleven zichtbaar zijn) is wel historisch drager van de roeping om kerk te zijn, en als het goed is leven zij ook het gemeenschapsaspect van kerk met elkaar exemplarisch voor, en vieren en benoemen daarin de christelijke transcendente en sociale waarden die hun leven dragen. En ook zijn zij (of meestal hun voor-voorouders) degene die met hun financiële bijdrage of hun beheersgaven het kapitaal hebben bijeen gebracht, dat kerkelijke activiteit in de stad überhaupt nog mogelijk maakt. Het gemeenschapsleven van de gemeente van ingeschreven leden, in zijn sacrale, pastorale en diaconale vorm, zal dan ook door de predikant/pastor mede worden ondersteund en begeleid. Maar ook en juist niet-gemeenteleden bepalen met hun vragen na de bestaansnoodzakelijkheid van kerk (of in hun demonstratieve afkeer van kerk) beslissend mee, wat en hoe kerk vandaag kerk zou moeten zijn. Wat tot afkeer of onverstaaenbaarheid leidt, vertelt onder omgekeerd voorteken ook iets over diepe wensen van mensen, en over vormen van kerkelijke communicatie die toch wel kritisch gewogen moeten worden.

De pastor loci in civitate zal dan ook er aan werken, de bestaande gemeenteleden voor een dergelijke nederigheid en de opening naar het gesprek met de samenleving als geheel te winnen, en dit theologisch en gelovig inzichtelijk te maken.

Hij/zij identificeert de behoeftes van mensen aan ontmoeting in de meest brede zin van het woord, gemeenteleden en anderen in de wijk, en biedt niet bij voorbaat dat aan, wat hij/zij denkt dat aan 'kerk-zijn' moet gebeuren in de wijk.

Hij/zij voert gesprekken met verschillende acteurs in de wijk, legt zijn oor te luister in kroegen, bij wijkagenten, opbouworganen, sociaal werkers, winkeliers, marktlui...

Hij/zij identificeert vervolgens clusters en creëert "ownership" voor activiteiten, en zorgt dat mensen zelf medegestalte geven, aan wat zij willen zien gebeuren in en vanuit de 'kerk als ontmoetingsplek'.

Voorbeelden voor clusters zouden kunnen zijn: ontmoeting, informatie en uitwisseling, actie en performance, muziek en beweging, kinderactiviteiten, spiritualiteit – contemplatie – eredienst – informatie (of catechese)

“Kerkleven” , in de meest eenvoudige zin als leven in en rondom het kerkgebouw, bestaat en uit zich dan vervolgens in zeer verschillende vormen en activiteiten (met kruisbestuiving tussen deze activiteiten en hun deelnemers als doel). Waar mensen in en rondom kerk bij elkaar komen, en ook gemeenteleden daarin participeren, gebeurt “leven”, en het feit dat dit in de ruimte of nabijheid of de schaduw van ‘kerk en gemeente en de oude verhalen’ gebeurt, schept als zodanig mogelijkheden en aanleidingen om terug te vragen. Het opent kansen voor reflectie over dit leven, ook in het licht van het evangelie, zij het vaak in andere, niet direct als religieus herkenbare taalspelen.

Het beoordelen van gemeentewerk op basis van het bezoek van de zondagsdienst gaat hier volstrekt aan voorbij en is dus ook onzinnig.

3. ICONISCHE COMMUNICATIE

In de ontmoeting met doorgaans kerkvreemden en ‘kerkontwenden’ in stadswijken blijkt het noodzakelijk om bewust via de eigen persoon (het beeld/icoon) van de predikant/pastor en diens authenticiteit te communiceren. Onze nog doorgaans gebruikelijke institutionele communicatie, waarbij de kerk als organisatie mensen probeert aan te spreken, stoot op het latente wantrouwen tegenover alle vormen van instituties (“Die hebben allen gefaald, zelfs de banken!”) en bovendien stoot zij op de “clientèle” houding (niet verbinden met...) van mensen, waarin deze onder meer hun persoonlijke onafhankelijkheid proberen te waarborgen.

De pastor loci in civitate zal daarom een identificeerbare en aanspreekbare persoonlijkheid zijn, die zich aan de ene kant bewust is van de “toneelsituatie” (ambtelijkheid) in elke communicatie, en zijn rol tegelijk vult met de eigen persoonlijke integriteit.

4. GELOOFWAARDIGHEID HEEFT HANDEN EN VOETEN

Diaconaat is in wezenlijke zin het “gezicht van kerk”, en voor veel kerkvreemden een belangrijk toetspunt voor authenticiteit en geloofwaardigheid van de kerkelijke presentie. Voor een overtuigende presentie van kerk in de stad is daarom een ommezwaai in diaconaal (en kerkelijk) denken noodzakelijk. Diaconieën weten al lang: Duurzaamheid is een eerste vereiste bij projecten die diaconaal worden ondersteund. Maar die aandacht voor duurzaamheid moet ook de gemeenschap gelden, die de diaconie heeft voortgebracht en ze in tijd en geschiedenis heeft gedragen en

draagt. Zonder duurzame gemeente hangt het diaconale engagement in het luchtledige. Daarom zijn klassieke taken van de gemeente, zo als het opzoeken van mensen, en het begeleiden in moeilijke situaties, zowel als diaconaal als ook pastoraal te beschrijven – en vragen dus ook om personele en financiële inzet van de diaconie. Praktische en meelevende begeleiding in levensvragen rondom ziekte en dood en schuld en schulden, en begeleiding in vragen van levensorganisatie (“Waar moet ik zijn om hulp te krijgen”) zijn het uithangbord van een kerkzijn, dat als authentiek en geloofwaardig wordt gewaardeerd, ook door wie de kerk als religieus instituut niet ziet zitten. Dat de ervaringen van “gekend zijn”: op straat gekend te worden – en in het leven praktisch met onderlinge zorg omgeven zijn – in de kerk bij elkaar komen, dat opent, voor wie het zoekt, gespreksmogelijkheden over een “gekend zijn” ook in religieuze zin van het woord.

De pastor loci in civitate zal zich daarom inzetten voor een paradigma-wissel in het diaconale denken, waarbij de duurzaamheid van de gemeente als diaconale doelstelling wordt erkend, en tegelijk zal hij het inzicht versterken dat diaconaat een volwaardige verschijningsvorm is van kerk.

5. GEMEENTE IS ALLEREERST GEMEENSCHAP

Het verlangen naar cohesie, naar samenhang en verbinding tussen mensen in de wijk, een verlangen dat zeer duidelijk bij veel stadsbewoners aanwezig is, is een ander woord voor het verlangen naar “gemeenschapservaring”. Kerkelijk noemen wij dat *communio*, en hebben er een hele theologie voor ontwikkeld om ze te beschrijven in een van de namen van de kerk, de *communio sanctorum*. Die vele aspecten van *communio*-theologie hebben echter wel de neiging ons het zicht op de meest primaire dimensie van *communio* te benemen, de ervaring van het bij elkaar horen van mensen en het delen van tijd en leven en nabijheid en eten en fantasie... en het vertrouwen dat de geestelijke aspecten van *communio* zich in die “gewone” *communio* zullen manifesteren en daaruit ontwikkelen. De breiclubs van oudere dames in de gemeentes van ooit eens waren nooit enkel seculiere activiteiten, maar altijd al één van de vormen van de ervaring van de *communio* in de gemeente van Christus.

De pastor loci in civitate zal daarom zorgen dat er voor veel verschillende gemeenschapsactiviteiten ruimte is in de kerk, en dat deze als deel van het spirituele leven van de gemeente worden gewaardeerd.

6. VIERPLEKKEN EN GEMEENSCHAPSKERKEN

In onze steden verdwijnen als gevolg van voortgaande bezuinigingen veel kerken als vierplekken. In de wijken zijn de gebouwen echter dringend nodig om

gemeenschapservaringen een plek te geven. Zo lijkt het nodig kerk in verschillende profielen te ontwikkelen en deze als gelijkwaardige vormen van kerkzijn te waarderen. In enkele van de centrumlocaties zullen gedifferentieerde viertradities, van hoogkerkelijk via traditioneel tot experimenteel of evangelicaal hun plek kunnen vinden. Andere gebouwen zullen, naast slim verhuur of ander gebruik in de meest brede en fantasierijke zin van het woord, zich profileren als ontmoetingsplekken die zich voor het vierende vormgeven verbonden weten met de centrale vierlocaties.

De pastor loci in civitate zal in zijn persoon een verbindende rol spelen tussen die verschillende sferen en locaties, nu als gemeenschapsorganisator dan weer als begeleider in levensvragen, of als voorganger in een viering.

7. EEN GEMEENTE IS PRINCIPEEL EEN GEMEENSCHAP ONDERWEG MET HET GELOOFSPROCES

De feitelijke viergemeente, ook in de tijden dat ‘de kerken vol zaten’, was en is nooit iets anders geweest dan een gemeenschap van mensen die zich op verschillende momenten en punten van het geloofsproces bevonden, op verschillende afstanden of nabijheden tot de vormen en concepten van geloof, die in de viering worden benoemd en verbeeld. Dat uitte zich altijd al in verschillende frequenties van kerkgang, of in differentiatie van lidmaatschappen (als doopleden, belijdende leden, meelevende, vrienden... “blijkgevers” etc.), of het werd in de belevingssfeer naar binnen verborgen. Ook in de tijden van schijnbaar ongebroken kerkelijkheid beleefde en geloofde niet iedereen alles te allen tijde op eenzelfde wijze. Ongeloof, en twijfel en vraagtekens, ook bij geijkte geloofsvormen en geloofsbeelden, zijn deel van het geloofsproces van een gemeente, niet tekens van afbraakprocessen. De erkenning van deze realiteit maakt dat er een vrijheid ontstaat om met zeer verschillend gelovenden en zoekenden en niet-gelovenden samen te “kerken”. ‘Kerken’ is dan niet een moment waarin allen hetzelfde belijden, maar een moment waarin zich mensen in elkaars gemeenschap gedragen weten en uithouden dat nog open is, waar en of er één taal voor ons is om te spreken over wat ons raakt.

De pastor loci in civitate zal daarom zorg dragen dat de uitnodiging om samen te vieren, ook aan de tafel van de Heer, als een uitnodiging zonder voorwaarde wordt gehoord.

8. KLASSIEKE LITURGIE IS EXOTISCH – EN DUS LAAGDREMPELIG

Bij vieringen is ‘modernisering’ maar zeer zelden zonder verlies aan inhoud mogelijk, noch is ze altijd noodzakelijk. Gestolde vormen van viering bieden als “tekentaal” houvast in de bewogen en bewegelijke geschiedenis van de kerk. De klassieke

kerkdienst is dan ook nog steeds één van de centrale elementen en ijkpunten van het gemeente-zijn. De geijkte tekens zorgen voor herkenbaarheid in tijd en taal, en ze maken een terugvragen in de geschiedenis en het gesprek in de katholieke breedte van de christelijke traditie mogelijk. De ‘andersheid’ of het exotische van die oude vormtaal is daarbij op zich niet storend. Ze is anders, zo als de muziek van de opera anders is dan jazz-muziek of reggae of free impro. Voor kerkvreemde stadbewoners is zij even vreemd als elke andere vorm van religieuze taal (en dus zeer wel geschikt om het andere, vreemde, het mysterie van geloof uit te drukken). Maar wil die taal zinvol kunnen communiceren moeten er wel ‘aansluitstellen’ en ‘instapmogelijkheden’ worden geboden. Dat kan, waar een vrije en spelende omgang met de vormen wordt gezocht, en vier- en luisterinstructies worden geboden, bijvoorbeeld in cursusvorm. Een “meerwaarde” van de klassieke eredienstvormen boven andere vormen van gemeenschapservaring en viering in het gemeentelven zal echter enkel persoonlijk worden ervaren, en kan en zal niet principieel kunnen worden geclaimd.

De pastor loci in civitate zal zich, als geoefende beoefenaar, zonder schaamte tot de klassieke vormen van viering bekennen en zich van deze bedienen, - ze echter wel als ‘vormen naast andere vormen’ van kerkzijn communiceren, en uitleggen.

9. HET WOORD IS TASTBAAR IN MEER DAN EEN VORM

In een situatie waarin de klassieke vier-taal voor velen niet meer verstaanbaar blijkt, is het zinvol dat de gemeente en de predikant (opnieuw) op zoek gaan naar andere ‘talen’. In het bewustzijn om het principiële proceskarakter van het Woord, het Evangelie, kunnen en moeten gemeente en predikant blijmoedig het gesprek aangaan met bijvoorbeeld de esthetische vormen van kunst, en de ervaringen die mensen aan en met kunst maken. Voor velen bestaat daar een brug, waardoor in het spreken over het goede, het mooie en het bijzondere ook het gesprek over het heilige mogelijk wordt. De oude esthetisch-theologische discussie behoeft in die zin herwaardering. Fantasie en creativiteit en spiritualiteit blijken vaak elkaars broertjes en zusjes te zijn. De doelstelling van kerk zou op dit punt misschien te omschrijven zijn als: het scheppen van mogelijkheden voor ontmoeting en transcendentie-ervaring, waarbij deelname in verschillende zelf gekozen nabijheden of afstandelijkheden kan en mag gebeuren.

De pastor loci in civitate zal zich daarbij als luisterende collega van de kunstenaar met professionele expertise op het eigen gebied definiëren, en de kerk doen ervaren als de “natuurlijke bondgenoot” van kunst en cultuurwerk. Dat bondgenootschap bewijst zich bovendien toenemend ook als bondgenootschap in de strijd tegen een alles rationaliserende samenleving.

10. WIE HOORT BIJ DE GEMEENTE – VORMEN VAN BELEIDEN ...

Op de kerkplekken in de stad ontstaan op deze wijze kleurrijke mengvormen van alle mogelijke activiteiten. De “vier”activiteiten vormen daarbij echter enkel één van de aspecten, en zullen soms gelokaliseerd zijn in andere gebouwen. Degene die de ene of de andere activiteit vanuit of in een kerkgebouw waarderen en ze zelf mee dragen zullen niet noodzakelijkerwijs ook alle andere, in het bijzonder ook niet zomaar de vier-activiteiten als bij hen passend ervaren. Al schuiven veel bezoekers op een gegeven moment door vanuit de rol van bezoeker naar medewerker naar deelhebber (owner), toch zal dat in veel gevallen niet betekenen dat een doorschuiven tot en formeel “kerklidmaatschap” vaak ook niet een “blijkgeverschap” zal plaats vinden. Wat houdt dan die veelkleurigheid bijeen en identificeert haar als één en als “kerk”? Een te beproeven stelling zou kunnen zijn: Wie ‘Ja’ zegt, tegen het feit dat de verschillende activiteiten in en rondom een gemeente of een gebouw principieel bij elkaar horen, in een geheel van concentrische kringen, dat als geheel uitnodigt tot ontmoeting in alle mogelijke (ook vierende) vormen, die belijdt daarmee iets van “kerk”. Het “Ja” tegen het bonte gebeuren is dan een ecclesiaal te waarderen “Ja”. Het is een ‘Ja’, met confessioneel karakter, ook al definiëren niet alle deelnemers aan het proces dit zelf zo. Daarmee wordt de gemeenschap van de gemeente ter plekke groter dan de gemeenschap van de in registers te vinden personen. Is dat een denkbaar ecclesiaal model?

De pastor loci in civitate zal stimuleren dat allen, die zich bij het proces van gemeentelven in en vanuit de kerkgebouwen betrokkenen weten, zich toenemend als één gemeenschap ervaren, onafhankelijk van de vraag of ze zelf alle vormen van activiteiten als “bij hen passend” ervaren. Hij/zij doet dit in het bewustzijn, dat gemeente een proces is dat altijd in beweging is en open voor verrassende dwarsverbindingen en kruisbestuivingen.